

УДК 631.115

О. Е. Ільченко,
здобувач, Дніпропетровський державний аграрний університет

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У АСПЕКТІ РОЗМІРІВ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАНЬ

Досліджено вплив розмірів землекористувань у фермерських господарствах на результативність їхньої виробничої діяльності.

The effect sizes of land use in farming on the effectiveness of their production activities.

ВСТУП

Одним із суттєвих результатів ринкової трансформації одержавленого сектора сільського господарства в Україні є становлення й розвиток фермерських господарств (далі — ФГ). Зазначена проблематика тією чи іншою мірою привертала до себе пильну увагу таких вітчизняних науковців, як П.М. Макаренко, М.Й. Малік, А.А. Мельник, А.Ю. Мельник, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин та інших. Проте, незважаючи на цінність проведених ними досліджень, дотепер немає єдиної думки щодо напрямів подальшого розвитку фермерства, факторів, які впливають на цей процес. Один із найважливіших — це раціональні розміри ФГ, яких не досягла більшість з них. Вирішення цього питання є основою забезпечення економічної ефективності й стійкості, конкурентоспроможності ФГ на внутрішньому й зовнішньому ринках.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті — на основі аналізу існуючих публікацій і фактичних даних дослідити вплив розмірів землекористувань фермерських господарств на результативність їхньої виробничої діяльності.

РЕЗУЛЬТАТИ

ФГ є господарством ринково-підприємницького типу. Відповідно максимізація прибутку — його об'єктивна мета. А це стимулює кожного фермера до зменшення витрат виробництва, що за даних ринкових цін збільшує прибуток. Не меншим стимулом до ефективного господарювання будь-якого підприємця у ринковій економіці, фермера зокрема, є жорстка конкуренція. Вона змушує кожного з них, навіть щоб зберегти (а тим більше розширити) свою нішу на ринку, ефективно господарювати.

Прибутковість ФГ визначається низкою чинників, які прийнято розподіляти на внутрішні та зовнішні. Їхня класифікація вже наводилась вітчизняними науковцями [6; 11]. А тому немає потреби детального розгляду цього питання. Лише зазначимо, що окрема господарська одиниця не в змозі вплинути на зовнішні фактори, тобто вони практично однакові для усіх товаровиробників. Головним із зовнішніх факторів, який істотно впливає на прибутковість агропідприємств, є ринкова ціна на їхню продукцію.

У складі внутрішніх чинників можна виділити головні: техніко-технологічна оснащеність; професіо-

налізм працівників; організація й управління (менеджмент) підприємством; природній чинник; форма власності на засоби й результати праці (й відповідна їм організаційно-правова форма господарства); розміри підприємства. Кожний із зазначених факторів заслуговує на окремий розгляд. У запропонованій статті предметом дослідження є розміри ФГ як фактор впливу на результати виробництва.

Вихідним пунктом аналізу є визначення змісту поняття "розміри підприємства".

Основою суспільного виробництва, його сфер та галузей, як відомо, є первинна або початкова одиниця (підприємство або господарство). Одна з її ознак — розміри або рівень концентрації у ній виробничих ресурсів, зокрема земельних угідь, та обсяги виробленої продукції за певний час. Для оцінки розмірів підприємства можна використовувати низку показників. У цьому зв'язку важливо виділити дві їхні групи.

1. Ті, що характеризують виробничий потенціал підприємства: розміри основних і обігових коштів; земельних ресурсів; поголів'я худоби чи птиці; кількість працюючих тощо.

2. Показники, що характеризують результати господарського використання виробничих ресурсів: обсяги виробленої валової або товарної продукції; одержаного прибутку і т.ін.

Розміри агропідприємства можуть досліджуватися в різних аспектах. Один із них — напрями і джерела їх збільшення. Тут доцільно виділити два основних напрями. По-перше, об'єднання на тих чи інших засадах двох або кількох самостійних виробничих одиниць в одну. У більшості випадків приватні господарства формують різні виробничі об'єднання приватно-спільного типу. Тобто члени асоціації залишаються приватними власниками виробничих ресурсів, але об'єднують їх з метою спільного використання.

По-друге, те чи інше агропідприємство збільшує свої розміри за рахунок інвестицій у виробничі фонди (на екстенсивних чи інтенсивно-інноваційних засадах), купівлі чи оренди додаткових земельних угідь, збільшення кількості працівників.

Разом з тим, найбільшу увагу науковців привертає до себе питання дослідження розмірів підприємства як одного із факторів, що позитивно впливає на результати його господарської діяльності, її продуктивність і ефективність зокрема. Окремі питання зазначеної проблематики і раніше, і дотепер сприймаються

неоднозначно. Не вдаючись до поглибленого їхнього висвітлення, зазначимо, що нерідко питання впливу розмірів підприємства на їхню продуктивність й ефективність або недооцінюється, або, навпаки, абсолютизується, зрозуміло, що практично ніхто не заперечує певних його позитивів. На наш погляд, недооцінюють економічний потенціал науковці, які вважають, що фактор приватної власності є ефективнішим порівняно з фактором концентрації виробництва в господарствах суспільного сектора. Переваги приватних господарств зумовлюються саме їх приватним характером, а не відносно дрібними розмірами. Дрібні розміри цих господарств — їх недолік. Водночас визначається той факт, що дрібні господарства є більш капіталомісткими, їм потрібно більше засобів виробництва (у вартісному вираженні) у розрахунку на 1 га порівняно з більшими господарствами. Отже, в сучасних умовах стратегія щодо формування в Україні організаційної структури сільського господарства ринкового типу повинна полягати в тому, щоб, усіляко сприяючи розвитку (зокрема, підвищенню ефективності) ОПГ населення, головну увагу зосередити на розвитку середніх і великих приватновласницьких структур як колективних, так і індустріальних форм господарювання з урахуванням конкретних умов окремих регіонів [9].

Певною мірою альтернативною позицією щодо абсолютизації чинника приватної власності є та, згідно з якою у цілому ж по підприємству власність визначає близько 10% успіху господарської діяльності. Останні 90% залежать від складної системи як об'єктивно діючих, так і свідомо регульованих правових, економічних і організаційних відносин, яка може бути визначена як внутрішньогосподарський механізм роботи аграрних підприємств [10].

У зв'язку з цим зазначимо, що в практичному плані (на межі ХІХ — ХХ ст. і пізніше) йдеться про різні відповіді на питання: які аграрні господарства мають переваги — великі чи малі. Перші, як правило, є капіталістичними (використовують найману працю). Другі — сімейно-трудова. Так, порівнюючи великі капіталістичні підприємства з дрібними селянськими, М. Туган-Барановський зазначав: "Таким чином, зіставляючи порівнянню потужність і стійкість крупного капіталістичного і дрібного трудового сільського господарства у їх боротьбі, маємо сказати, що в наш час перевага схиляється швидше у бік дрібного господарства. Цьому аж ніяк не суперечить той факт, що капіталістичне сільське господарство в багатьох країнах широко розповсюджене, а в деяких з них є навіть єдиною формою сільського господарства (наприклад, в Англії)" [13, с. 186].

О.В. Чаїнов це питання тлумачив неоднозначно. З одного боку, він не заперечував той факт, що (залишаємо мову оригіналу) "... крупное трудовое хозяйство имеет преимущества перед мелким трудовым". Певні переваги мають і великі капіталістичні аграрні господарства. Водночас, на його думку, "... крупное капиталистическое хозяйство имеет в себе несколько таких больших недостатков, что они затеняют его хорошие стороны... И если в промышленности фабрика побивает мелкого производителя, то в сельском хозяй-

стве этого нет. Крупное капиталистическое хозяйство здесь само побивается трудовым" [14, с. 48—50].

К. Каутский, В.І. Ленін вважали очевидними і закономірними переваги великого виробництва в землеробстві над дрібним. Зокрема, В.І. Ленін писав: "В России земская статистика обнаружила тот же закон, выражающий превосходство крупного земледелия над мелким... Превосходство крупного земледелия состоит не только в меньшей потере культурной площади, в сбережениях на живом и мертвом инвентаре, в более полном использовании инвентаря, в более широкой возможности применять машины, в большей доступности кредита, но также и в коммерческом превосходстве крупного хозяйства, в употреблении этим последним научно образованных руководителей хозяйства" [3, с.118].

На сьогодні більшість вітчизняних науковців також вважають, що "... великотоварне виробництво забезпечує вищий рівень продуктивності праці та ефективності використання матеріальних ресурсів, а тому повинно розвиватися прискоренішими темпами" [1, с. 16]. "... Невеликі розміри сільськогосподарських підприємств не забезпечують раціонального використання системи технічних засобів і відповідного зниження сьбівартості продукції. Збільшення ж їхніх розмірів дає змогу раціональніше використовувати техніку та інші основні виробничі фонди, транспорт, трудові ресурси, а відповідно й ефективніше вести виробництво в цілому" [7, с.14].

"Збільшення розмірів землекористувань дає змогу раціональніше використовувати переваги широкозахватної техніки, знизити вплив людського фактора на процес виробництва" [2, с. 30].

"Домінуючим чинником, що має вплив на рівні економічної ефективності, залишається обсяг (концентрація) виробництва і в залежності від раціонального використання природно-економічних умов ефективність виробництва зростає до стабільно стійкого стану, що забезпечує довготривале розширене відтворення" [11, с. 31].

Зарубіжний і вітчизняний досвід, логіка, а також об'єктивний аналіз щодо місця і ролі окремих внутрішньогосподарських чинників, які впливають на результати господарської діяльності аграріїв, дають підстави визначити, що в міру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, особливо в постіндустріальну епоху його розвитку, чинник приватної власності є лише однією зі складових систем внутрішніх факторів, що впливають на прибутковість аграрних господарств. І головне, на наш погляд, в тому, що ця система ускладнюється, стає усе більш багатоманітною в міру розвитку сільського господарства. При цьому на перший план виходить не форма власності й господарювання (це було типовим до початку НТР), а техніко-технологічна оснащеність аграрних підприємств. Зрозуміло, що позитивна дія чинника приватної власності й господарювання в абсолютному виразі незмінна, але відносно інших внутрішніх чинників, що визначають економічну стійкість, ефективність й конкурентоспроможність, зменшується. В промисловості раніше, а в сільському господарстві впродовж останніх десятиліть

Таблиця 1. Групування ФГ України за розмірами зібраної площі та урожайністю основних сільськогосподарських культур у 2010 році*

Розміри зібраної площі, га	Урожайність, ц з 1 га			
	зернові та зернобобові	кукурудза на зерно	сояшник	цукрові буряки (фабричні)
ФГ — всього	21,9	38,2	13,4	250,8
З них з площею: до 50,00	16,2	31,0	10,7	238,7
50,01—100,00	18,1	36,3	12,8	247,4
100,01—250,00	19,3	38,7	13,8	255,3
205,01—500,00	22,1	42,9	14,6	261,9
500,01—1000,00	24,1	39,9	15,7	254,3
Понад 1000,00	28,1	50,5	14,5	X

* Джерело: Розраховано за даними [12, с. 170—171].

(в епоху НТР) провідне місце займає чинник впровадження у виробництво досягнень НТП.

Наголосимо, що питання про переваги великих агроструктур потребує його розгляду в контексті оптимальних розмірів. Фактично йдеться про те, що переваги великого виробництва завжди мають певну межу, за якою вони "затухають", або навіть не проявляються зовсім. Які ж моменти зумовлюють вичерпність переваг великого виробництва? Тут найчастіше називаються такі обмежувальні чинники:

— ускладнення процесу управління, послаблення контролю за виробничим процесом, тобто зниження ефективності менеджменту;

— збільшення витрат на транспортування продукції до ринків збуту і внутрішньогосподарські переїзди [4].

Саме тему залишається актуальною як в теоретичному, так і в практичному плані проблема досягнення раціональних розмірів для кожного агропідприємства. Такими вважаються ті з них, в яких досягнуті мінімальні витрати із розрахунку на одиницю продукції. "Отже оптимальним є розмір підприємства, який забезпечує максимальний прибуток" [2, с.33]. Вчені економісти-аграрники Наукового центру "Інституту аграрної економіки" розробили критерії щодо конкретного визначення раціональних розмірів агропідприємств, зокрема вищої ефективності досягають підприємства усіх природно-економічних зон, які мають у використанні 2—4 тис. га ріллі. Що стосується ФГ, то ще на початку їх створення у 1992 р. для них визначені оптимальні розміри їх землекористування від 300 до 500 га, тому що вони використовують менш потужні техніку і машини [7; 8].

Не підлягає сумніву питання про те, що і порівняно невеликі за розмірами агрогосподарства, і надвеликі можуть досягти високої ефективності. Адже остання визначається низкою факторів, а раціональні розміри — лише один з них. Тобто переваги великих агроструктур не тільки мають певну межу, але й проявляються за рівністю інших умов (які у дійсності не мають місця).

Водночас за рівністю інших умов, у агроструктур раціональних розмірів найбільш сприятливі умови для ефективного господарювання, відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах. Безперечно, що значний потенціал у великих землеробських господарств — широкомасштабне використання системи науково обґрунтованих сівозмін.

Виходячи із контексту порушеної проблеми, розглянемо вплив розмірів посівних площ у ФГ на уро-

жайність основних сільськогосподарських культур (табл. 1).

Дані табл. 1 свідчать про те, що по усім наведеним сільськогосподарським культурам, за розмірами зібраної площі до 500 га включно, урожайність підвищується від групи до групи, а по зерновим культурам — до і понад 1000 га. Певним відхиленням з цього правила є зменшення урожайності кукурудзи на зерно з площею 500—1000 га (але понад 1000 га є помітне збільшення), сояшнику — понад 1000 га. Дещо зменшилася й уро-

жайність цукрових буряків з площею 500—1000 га у порівнянні з попередньою групою. По цукровим бурякам не помітно істотних коливань в урожайності відповідно до розмірів зібраної площі.

Важливо зазначити, що про переваги раціональних розмірів ФГ свідчать також дані табл. 2.

Дані табл. 2 дають підстави також стверджувати про переваги ФГ раціональних розмірів у контексті рівня рентабельності — одного із важливих показників їхньої економічної ефективності. Водночас істотне підвищення рівня рентабельності спостерігається у ФГ з чистим доходом понад 1 млн грн. На жаль, частка таких ФГ до загальної їхньої кількості становила лише 6,2 %.

Безперечно, за певних умов і невеликі ФГ можуть ефективно господарювати. Головні з них — це виробнича й постачально-збутова кооперація ФГ. Ці процеси в Україні знаходяться в зародковому стані. Питання їхнього розвитку потребує окремого аналізу. Важливою є і вдало вибрана спеціалізація для невеликих за земельною площею ФГ. Разом з тим, для фермерства України в цілому є проблема досягнення більш-менш раціональних розмірів, земельних площ зокрема. Про це свідчать дані табл. 3.

Отже, станом на кінець 2010 р. більшість ФГ в Україні не мали можливості використовувати переваги аграрних господарств з раціонально-оптимальними площами землекористування. Теоретично цю проблему можна розв'язати за двома відомими світу напрямками: 1) купити землю сільськогосподарського призначення; 2) орендувати її у тих землевласників, які не бажають на ній господарювати.

В Україні внаслідок дії мораторію на купівлю-продаж земельних паїв можна лише орендувати землю. Саме вона, незважаючи на відомі переваги використання власної землі, практично була й залишається єдиним засобом досягнення оптимальних площ землекористування. Вже нині для середніх і великих за розмірами площ підприємств оренда є головною формою землекористування. Так, у Дніпропетровській області понад 80% сільськогосподарських угідь, що обробляли фермери, були орендовані землі. В Магдалинівську районі питома вага власної землі у ФГ "Бондарев" становила 5,9%; ФГ "Руслан" — 3,9%; "Господар" — 2,5%. Хоча додатково орендувати землю проблематично, оскільки нові "землевласники" в умовах заборони продажу земельних паїв не з'являються. Залишається очікувати пропозиції оренди землі від тих землевласників, у кого закінчився термін оренди, і запропонувати орендодавцю вищу орендну плату. Резерви тут є, оскільки в

Україні розмір орендної плати порівняно з країнами Заходу низький. Він не відповідає його науково обгрунтованому розміру. Донедавна орендна плата становила 1,5% від грошової оцінки, а на практиці була 1—1,1%; нині — 3%. Переважна кількість нових господарських структур продовжує виплачувати орендну плату за попередньою нормою (1,5%), до того ж орендарі не завжди своєчасно і в повному обсязі розраховуються з орендодавцями [5].

ВИСНОВКИ

1. Фермерство і раніше, й дотепер є пріоритетною організаційно-правовою формою господарювання в усіх розвинутих країнах Заходу. Порівняно з іншими агроформуваннями воно має незаперечну перевагу щодо найвищої із можливих мотивації власників-господарів до продуктивної й ефективної праці.

2. Сформований фермерський сектор функціонує і є важливим результатом аграрної реформи. Однак роль фермерства у виробництві валової продукції сільського господарства поки що незначна, що зумовлено не соціально-економічною сутністю ФГ, а тим, що їхній розвиток гальмується дією ряду чинників. Для більшості ФГ гострою є проблема забезпечення їх раціональними площами землекористування. ФГ в 14 разів поступаються іншим сільськогосподарським підприємствам за показником середнього розміру сільськогосподарських угідь. Дрібні й малі господарства не мають можливості використовувати відомі переваги великих господарств.

3. Досягти ефективності виробництва невликі ФГ можуть також шляхом кооперації між собою, створенням різних партнерств інтеграції з підприємствами третьої сфери АПК. В Україні ці процеси знаходяться в "зародковому" стані. Їхній розвиток значною мірою пом'якшить проблему невеликих розмірів землекористування, а це, у свою чергу, потребує дієвого регулювання державою.

Література:

1. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 15—18.
 2. Данкевич А.Є. Вплив розмірів землекористувань на рівень виробництва / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. — 2011. — № 9. — С. 29—33.
 3. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье Г.Булгакова): полн.собр.соч. / В.И. Ленин. — Т.4. — С. 95—152.
 4. Мельник Л.Ю. Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. — 2002. — № 2. — С. 11—17.
 5. Мельник Л.Ю. Розвиток фермерського земле-

Таблиця 2. Розподіл діючих ФГ за рівнем чистого доходу (виручки) від реалізації сільськогосподарської продукції у 2010 році

Розміри ФГ за обсягами виручки	У % до загальної кількості	Рівень рентабельності, %
Діючі ФГ — всього	100	32,4
у т.ч. з чистим доходом (виручкою), тис. грн. до 50,0	60,6	15,1
50,1—100,0	12,6	19,7
100,1—200,0	9,2	24,3
200,1—300,0	4,3	23,5
300,1—500,0	3,6	24,5
500,1—1000,0	3,5	21,8
1000,1—5000,0	5,0	33,8
5000,1—10000,0	0,8	39,9
Більше 10000	0,4	38,7

Джерело: [12, с. 178].

Таблиця 3. Розподіл ФГ України за площею сільгоспугідь у 2010 році* (на кінець року)

Групи ФГ	Кількість ФГ	У % до загальної кількості	Площа с.-г. угідь, тис.га	У % до загальної площі с.-г. угідь	Площа с.-г. угідь із розрахунку на одне ФГ, га
Господарства, що мали с.-г. угіддя, га**	37220	100	4290,8	100,0	107,0
До 50,0	26767	71,9	610,6	14,2	22,8
50,1—100,0	4074	10,9	289,5	6,7	71,1
100,1—500,0	4542	12,2	1042,0	24,3	229,4
500,1—1000,0	1013	2,8	706,0	16,5	697,0
1000,0—3000,0	712	1,9	1112,4	25,9	1562,4
Понад 3000,0	112	0,3	530,3	12,4	4735,0

* Джерело: розраховано за даними [12, с. 162].

** 4304 ФГ (9,6% від загальної кількості) не мали сільгоспугідь.

користування / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко, Л.А. Мельник // Економіка АПК. — 2009. — № 9. — С. 15—20.

6. Мельник Л.Ю. Фактори впливу на прибутковість аграрних підприємств / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко, Л.А. Мельник // Економіка АПК. — 2010. — № 5. — С. 79—86.

7. Месель-Веселяк В.Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2008. — № 3. — С. 13—20.

8. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2010. — № 4. — С. 3—18.

9. Онищенко О. Соціально-економічна природа і розміри сільськогосподарських підприємств / О. Онищенко // Економіка АПК. — 2000. — № 6. — С. 58—68.

10. Полтавський Ю.А. Ринковий механізм діяльності новозворених агроформувань / Ю.А. Полтавський // Економіка АПК. — 2002. — № 6. — С. 92—97.

11. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.

12. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2010 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2011. — 384 с.

13. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — 263 с.

14. Чайнов А.В. Избранные произведения: Сборник / Сост. Е.В. Серова. — М.: Моск. Робочий, 1989. — 363 с.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2012 р.